

På vift i den europeiska Orienten

Om svenska resenärers skildringar av Balkan

Sonja Miladinović
Institutionen för slaviska språk
Göteborgs universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.
Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. © Författaren.*

Abstract

1800-talets början såg en utformning av myten om Balkan som ett främmande och exotiskt område som Europa inte upplever som en del av det egna kulturella arvet. Ordet Balkan fick betydelser utanför den geografiska sfären. I dag finns det två Balkan: det ena är en geografisk plats, en halvö i Sydosteuropa. Det andra Balkan är en del av Europas imaginära geografi, en mental bild av ett Europa uppdelat i binära och hierarkiska poler. Detta andra Balkan inbegriper en rad stereotyper som skapats och formats i västvärldens skönlitteratur och reseskildringar. Genomgående för dessa verk är att Balkan skildras som den Andre i förhållande till Väst. Balkanbilden har många beröringspunkter med den bild av Orienten som Edward Said skildrat i sin numera klassiska undersökning *Orientalism* (New York 1978). Även här är myten om Balkan snarast västvärldens egen konstruktion, det handlar om den dominanta kulturens behov av en dialog med sig själv, av att definiera sig själv genom sin motbild.

Även svenska resenärer har under sina resor på Balkanhalvön varit påverkade av men också bidragit till Balkanmyten. I mitt arbete undersöker jag ett antal representativa svenska reseskildringar av Balkan för att se hur de förhåller sig till detta mytiska Balkan.

Nyckelord: Balkan, reseskildringar, balkanism.

På vift i den europeiska Orienten ***Om svenska resenärers skildringar av Balkan***

Detta arbete vill undersöka hur svenska (och finlandssvenska) författare av reseskildringar hjälpt till att konstruera Balkan som idé under 1900-talet undantaget det sista decenniet. Att påstå att en fullständig genomgång över svenska beskrivningar av resor till Balkan skrivna under detta århundrade skulle kunna inrymmas i en text av detta omfång skulle vara förmätet. Denna uppsats måste därför ses som ett litet bidrag till den växande forskningen om reseskildringar eller som ett förarbete till en större studie. Fokus ligger framför allt på det forna Jugoslavien, men även andra Balkanländer berörs.

Även om urvalet här begränsats till ett antal representativa texter från 1900-talet kan man konstatera att intresset för reseskildringar av Balkan är betydligt äldre. Som exempel kan nämnas att Alberto Fortis *Viaggio in Dalmatien* genom Samuel Ödmanns översättningsarbete hittat vägen till svenska läsare redan 18 år efter publiceringen av det italienska originalet år 1774.¹

De senaste årtiondena har sett ett ökande intresse för reseskildringar, en genre som gör anspråk på att vara en objektiv och trogen beskrivning av verkligheten. Det är dock självklart att författaren av reseskildringar bara synes vara en objektiv förmedlare av det han sett, hört och upplevt. Han sovrar bland sina intryck, för in egna tankar och åsikter i sin beskrivning av det

1 Fortis, Alberto: *Bref om Morlackerna*, Göteborg 1792.

främmande, han konstruerar den kultur och de länder han så objektivt påstås skildra. Det främmande landet och det Andras kultur läses som en text som kan tolkas och rekonstrueras. Författaren och det främmande försätts i en subjekt-objektrelation i vilken författaren är normen och det betraktade det besynnerliga och exotiska. Reseskildringar rapporterar alltså om de trakter författaren reser till, men då han eller hon också är en representant för sitt eget samhälle, där även reseskildringens tilltänkta läsare befinner sig, reflekteras även hans hemland och -kultur i texten. Susan Bassnett skriver:

The map-maker, the translator and the travel writer are not innocent producers of text. The works they create are part of a process of manipulation that shapes and conditions our attitudes to other cultures while purporting to be something else. [...] travel writers constantly position themselves in relation to their point of origin in a culture and the context they are describing.²

Bassnett påpekar även att bilder av det Andra som konstrueras i reseskildringar kan vara mycket seglivade:

[...] an examination of the varied texts produced by travellers shows how prejudices, stereotypes and negative perceptions of other cultures can be handed down through generations.³

Som vi kommer att upptäcka finns ett antal undertexter i svenska reseskildringar från det forna Jugoslavien och andra länder på Balkan. Dessa undertexter och kulturella stereotyper konstruerar en bild av dessa sydösteuropeiska länder. Innan vi undersöker hur penseldragen ser ut måste vi först bestämma bildens ramar.

Balkanländer

Det finns vissa frågetecken kring vad som ingår i den balkanska halvön. En consensus kring vissa gränser råder, medan andra är svårare att bestämma då geografiska kriterier blandas ihop med historiska och kulturella. Det är särskilt gränserna mot norr och nordväst som brukar förorsaka problem. Tidigare sammanföll den norra gränsen med Ottomanimperiets, d.v.s. Vojvodina och stora delar av Rumänien var inte med. Ungerns geografiska närhet till halvön, samt det faktum att landet från 1520-talet till 1690-talet varit en del av det Ottomanska imperiet, gör att även detta land ibland räknats som ett Balkanland. Detsamma gäller dock inte för t.ex. Österrike: de turkiska belägringarna av Wien 1529 och 1683 beskrivs mer som kuriositeter för att markera Ottomanrikets och Balkans norra gräns men landet brukar alltså inte betecknas som en del av Balkanhalvön. Idag räknas oftast Albanien, Bosnien och Hercegovina, Bulgarien, Grekland, Kroatien, Makedonien, Rumänien, Serbien och Montenegro, Slovenien samt Turkiet som Balkanländer. Slovenien vill dock inte gärna se sig själv som ett Balkanland och i Kroatien råder det delade meningar i denna fråga.

Oenigheten om Balkans norra gränslinje återspeglas även i svenska reseskildringar. År 1911 inleder den svenske slavisten Alfred Jensen sina reseskisser *Kors och halvmåne* med att förkunna: ”Den europeiska orienten börjar redan i Budapest”.⁴ Han inser dock det kontroversiella i uttalandet och betecknar det själv som ett ”djärft” påstående som kan ”såra den ungersk-magyariska nationalkänslan”. Femton år senare förflyttar rabbin Marcus Ehrenpreis gränsen ännu mer norrut genom att påstå att Orienten redan börjar ”på Masarykbangården i Prag”.⁵

2 Bassnett, Susan: *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Oxford – Cambridge, Massachusetts 1993, s. 99.

3 Bassnett, s. 94.

4 Jensen, Alfred: *Kors och halvmåne*. Reseskisser från den europeiska orienten, Stockholm 1911, s. 1.

5 Ehrenpreis, Marcus: *Österlandets själ*. Upplevelser och tankar, Stockholm 1926, s. 3.

Dagmar Hellstams 1998 publicerade skildringar av resor som ägt rum under åren 1970 och 1971 inleds så här:

Den som säger att Balkan börjar i Wien har inte varit på Münchens Hauptbahnhof. Högljudda grupper av livligt gestikulerande män får en att tro sig redan ha anlänt i Belgrad: de är för det mesta jugoslaviska gästarbetare.⁶

Ett annat problematiskt område är Grekland. Grekerna själva definierar sig aldrig som ett Balkanfolk, men en känsla av ett avstånd till Europa finns i självmedvetandet.⁷ Även Västeuropa har en tvetydig relation till Grekland som ju är den europeiska civilisationens vagga. Skildringen blir ibland problematisk på grund av bristen på överensstämmelse mellan antikens och nutidens verklighet. Denna ambiguitet när det gäller Grekland är särskilt påtaglig i de äldre reseskildringarna där författarna gör ständiga jämförelser med det förflutna och oftast kan mer om Greklands fornhistoria än grekerna själva.

Vi stego alltså i land på Korfu, min hustru och jag, och vi frågade oss om nu detta var Grekland. Hade vår ö någonting att skaffa med det Hellas vi engång stiftat bekantskap med i skolböckerna och i de homeriska sångerna?⁸

Balkan i skönlitteraturen

Det är inte bara reseskildringar som skapar bilder av Balkan. I skönlitteraturen har halvön tidigt visat sig vara en mycket frodig inspirationskälla: redan Shakespeare lät *The Twelfth Night* utspela sig i Illyrien, men det var romantiken och lord Byron som på allvar väckte intresse för Balkan, Orienten och det exotiska. För 1800-talspoeter och författare av orientaliska berättelser som följde efter blev Balkan (Näröstern) en favoritplats. I Sverige beskriver Runeberg i *Julqvällen* (1841) den magiska Orienten, i själva verket Balkan under det turkiska kriget:

Ler du? Välan, le, le, men akta dig! Vet, Orienten

Är ej ett vildland; känslor av eld, svartblixtrande ögon.

Svärmande tjusning finner man der och himlar på jorden.⁹

Men det var inte bara tjusning man fann där: Orienten skildrades också som grymt och skrämmande medan dess invånare fick över- eller omänskliga drag. I samma epos låter Runeberg sin hjälte Pistol utmåla de turkiska soldaterna:

Turken, vänner, är hård som koppar för kulor och svärdshugg;
Faller han, springer han opp med den krokiga sabeln i handen,
Rister sitt yfviga skägg som ett lejon och rasar ånyo.
Ingen skoning begärs i drabbningen, ingen förunnas;
Stupar man, lycklig är den, som stupar och slipper att brännas.
Men när stundom en fest för hedniska gudar begynnes,
Tar han en skara fångar och klär beckskrudar på alla.

6 Hellstam, Dagmar: *Strövtåg i det forna Jugoslavien*, Lund 1998, s. 7.

7 ”Två gånger i veckan kom postbåten från Brindisi. Dessa dagar begav jag mig till staden för att få del av nyheterna från Europa. På Korfu talar man nämligen om Europa som en annan världsdela,” skriver Håkan Mörne i *Vackra, vilda Balkan!*, Helsingfors 1935, s. 28.

8 Ibidem, s. 10.

9 Runeberg, Johan Ludvig: *Samlade skrifter*, band 3: ”Större episka dikter”, Stockholm 1870, s. 180.

Tänder med glädje dem an och låter dem brinna som lampor.¹⁰

I *Inventing Ruritania* ger Vesna Goldsworthy en mycket intressant framställning av användningen av Balkanmyten i skönlitteratur från det anglosaxiska området från Byron fram till våra dagar. Några exempel som hon särskilt lyfter upp är bl.a. Bram Stokers *Dracula* och flera verk av Agatha Christie och Anthony Hope. I det område som hon undersöker hade Balkan som symbol fått en så stark ställning att man till och med börjat alstra en mängd fiktiva Balkanländer: Anthony Hope skriver om Ruritania (*The Prisoner of Zenda*, 1894) och Kravonia (*Sophy of Kravonia*, 1906), Agatha Christie om Herzoslovakia (*The Secret of Chimneys*, 1925).¹¹ I Belgien får Tintin egna Balkanländer – Syldavien och Bordurien.¹²

Det finns ett antal antaganden baserade på läsaravtal författaren upprättat bakom den flitiga användningen av Balkan i skönlitteraturen: att länder på halvön har omöjliga namn som gör det omöjligt att skilja dem åt, att alla dessa länder har samma politik och historia, att det finns en balkansk etnisk typ eller ras.¹³

Med i bagaget har även reseskildrare ofta haft just dessa bilder av Balkan.

Balkanism

I de flesta västeuropeiska språk används verb eller substantiv med Balkan som rot. På engelska heter det *to balkanize* (eller *balkanization*), på tyska *balkanisieren*, på franska *balkaniser*, på italienska *balkanizzare*. Dessa begrepp började användas efter första världskriget¹⁴, för att senare florerar i än större skala på 1960-talet. Som substantiv finns ordet även på svenska där det heter *balkanisering*. Nationalencyklopedin förklarar det som ”uppdelning av folkgrupper i mindre, inbördes fientliga enheter”. Det står även att begreppet börjat användas efter 1945 och ordet exemplifieras med ”kolonialmakternas ~ av Afrika”. Exemplet är mycket anmärkningsvärt då det visar hur begreppet dekontextualiserats och numera kan användas i alla möjliga sammanhang när man vill tala om negativa effekter av fragmentation.

”Balkanization” not only had come to denote the parcelization of large and viable political units but also had to become a synonym for a reversion to the tribal, the backward, the primitive, the barbarian.¹⁵

Balkan idag är inte längre bara ett geografiskt begrepp utan en mäktig symbol utanför den historiska tiden.

I reseskildringar under början av 1900-talet användes sällan ordet Balkan, man talade hellre om ”den europeiska Orienten”.¹⁶ Att beteckna halvön som en del av Orienten kan dock leda till begreppsförvirring: det finns naturligtvis viktiga skillnader mellan Balkan och Orienten och särskilt mellan deras avledningar *balkanism* och *orientalism*.

Trots växande kritik mot Edward Saids bok *Orientalism* har den sin historiska plats som det verk som i särskilt hög grad påverkat och inspirerat den omfattande forskningen kring hur kulturer konstruerats.¹⁷ Saids forskningsresultat kan dock inte direkt appliceras på Balkan. I sin banbrytande bok *Imagining the Balkans* föreslår Maria Todorova istället ett nytt begrepp,

10 Ibidem, s. 192.

11 Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania*. The imperialism of the imagination, New Haven 1998.

12 Georges Remi Hergé: *Le Sceptre d'Ottokar*, 1939. Detta exempel har uppmärksammats av Fleming, K.E.: ”Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography”, *American Historical Review*, October 2000, s. 1218.

13 Ibidem.

14 Enligt Maria Todorova användes verbet ”to balkanize” för första gången i New York Times den 20/12 1918. Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, New York Oxford 1997, s. 33.

15 Ibidem, s. 3.

16 T.ex. Jensen: *Kors och halvmåne*, Ehrenpreis.

17 Said, Edward W: *Orientalism*, New York 1978.

balkanism. Trots att bägge begreppen skildrats som Europas och Västs negativa motpolar är *balkanismen* inte bara en undergrupp av *orientalismen*.¹⁸ Skillnaden förklarar Todorova på följande sätt: "[...] while orientalism is dealing with a difference between (inputed) types, balkanism treats the differences within one type."¹⁹ Skälet härtill ligger förstås i Balkans geografiska position: medan Orienten och Occidenten är två skilda världar är Balkan en organisk del av Europa och kan därför inte betraktas som skilt från den.

Uppdelningen av Europa i Öst och Väst istället för den tidigare dikotomin Norr – Syd är enligt Larry Wolff ett fenomen med rötter i 1700-talets upplysningsfilosofi.²⁰ Balkan har alltsedan dess upplevts som Europas periferi, men den uttalat negativa bilden av Balkan utkristalliserades inte förrän i början på 1900-talet, i samband med Balkankrigen 1912–13. Under de decennier som följde finslipades vissa detaljer, men bildens essens förblev densamma.²¹ Det var nu folk på Balkan fick sitt rykte om att vara ociviliserade, barbariska, krigiska och besatta av sitt förflutna. Ett typiskt uttryck för detta finns i Mörnes beskrivning av Balkan från 1935:

Balkanfolken leva för mycket inpå varandra och inom varandra för att kunna hålla fred, och tanken på hämnd och oförrätter i svunnen tid lämnar aldrig deras sinnen.²²

68 år senare finner vi liknande förklaringar till händelser på Balkan hos Hellstam:

Att det var just i Bosnien som gnistan som ledde till första världskriget tändes anses av många historiker vara följdriktigt; bosnierna har betraktats som ett starkt frihetsälskande folk med en böjelse för revolutioner.²³

Att revolutioner i Bosnien i själva verket varit extremt sällsynta (särskilt om man jämför med några västeuropeiska länder som t.ex. Frankrike) är ingenting som kan rubba den vedertagna åsikten om länderna på Balkan.

Det finns en utbredd uppfattning att Balkan bara kan skildras just genom sin geostrategiska position, som en plats där Öst träffar Väst, men som vare sig är Öst eller Väst. Nästan alla reseskildringar betonar Balkans gränsposition: den skildras som en bro mellan Öst och Väst, mellan Asien och Europa, en metafor som Ivo Andrić utnyttjat i sin Nobelbelönta roman *Na Drini ćuprija* (Bron över Drina, 1945).²⁴ Flera omslag till svenska reseskildringar från Balkan pryds just av bilder på broar.²⁵

Öst och Väst skildras som antipoder, två världar som förvisso icke är kompatibla men som ändå utgör två fullvärdiga och kompletta världar.²⁶ I förhållande till både Öst och Väst upplevs Balkan som inkomplett. För Ehrenpreis är denna känsla mycket påtaglig:

Orienten börjar redan på Masarykbangården i Prag. Icke den äkta, som man möter kring Kairos Azhar eller vid Haifas nargileprydda gatukaféer. Utan denna särform av Österland, som kallas levantism: ett svårbestämt något av Österlandets kropp, utan dess själ. Det är en halvt upplöst, förrädiskt från sig själv flyende Orient, utan fez, utan slöja, utan koran;

18 Jfr. Todorova, s. 188.

19 Ibidem, s. 19.

20 Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994, passim.

21 Todorova, s. 19: "What I define as balkanism was formed gradually in the course of two centuries and crystalized in a specific discourse around the Balkan wars and World War I. In the next decades, it gained some additional features but these accretions were mostly a matter of detail, not of essence."

22 Mörne, s. 261.

23 Hellstam, s. 74.

24 Jfr. Todorova, s. 15.

25 T.ex. reseskildringar av Hellstam och Torgny Sommelius.

26 Jfr. Todorova, s. 15.

det är en konstgjord, maskerad och frackklädd Nyorient, som med berätt mod sönderrivit sambandet med sitt förflutna och förnekat ett flertusenårigt fäderneärv.²⁷

Det som är intressant med Balkan är för Ehrenpreis inte någon av dess genuina egenskaper, utan det orientala arv man kan hitta där.

Skönlitteratur i reseskildringarna

De flesta Balkanresenärer har varit mycket utbildade och haft stora kunskaper om de besökta ländernas litteratur och historia. Därför är det inte så konstigt att ett stående ämne är det främmande landets historia, litteratur, konst, musik och andra kulturyttringar. Det upplevda blandas därvid med det lästa, författaren iklär sig rollen av lärare och reseskildringen förvandlas till kunskapsförmedling. Tyvärr innehåller sådana partier ofta en mängd förenklingar, diskutabla påståenden och ibland även rena faktafel.

En omfattande läsning av respektive lands litteratur ingår ofta i förberedelserna inför resan. Genom läsning konstruerar resenärerna bilder av området de ämnar besöka.²⁸ Det skrivna ordet tenderar dock alltför ofta att ha svårt att vara i disharmoni med det man faktiskt ser. Det är anmärkningsvärt att berättaren ofta visar en övertro på vad han (hon) läst när han (hon) konfronteras med den främmande verkligheten. Diskrepanser mellan den verkliga och den hopfantiserade bilden är ofta källor till missnöje. Verkligheten skymms av förhandslektyren, den kan inte uppfattas självständigt. Särskilt tydligt är det i beskrivningar av Grekland, men även skildringar av andra Balkanländer visar prov på detsamma.

Hos Alfred Jensen intar tolkningar av sydslavisk litteratur och korta essäer om sydslavernas kulturliv en framträdande plats. Jensen är i sin tur en viktig kunskapskälla för senare resenärer.²⁹

Följden av de noggranna läsförberedelserna är att det alltid är samma platser som besöks (Mostar och Sarajevo i Bosnien, Dubrovnik och Split i Dalmatien – eventuellt interfolierat av kortare resor till Hvar, Akropolis och Athos i Grekland) och att berättarna är på jakt efter samma upplevelser: folkdanser, šljivovica, ortodoxa kloster, moskéer, bron i Mostar, det stycke Orient resenärerna tycker sig finna i Bašćaršija.

Anledningar

Resor till Grekland ansågs bidra till att öka resenärens kunskap om antiken. I Jugoslavien hade resor till Split och Dubrovnik samma funktion:

Det finns i mina öron en viskning, som säger Dubrovnik. Dubrovnik, säger viskningen: palmer... evig vår... en stad som är som ett museum... varje sten ett konstverk...³⁰

Men det var inte enbart antika kvarlevor resenärerna ville se på Balkan. Alltsedan upplysningstiden har det också funnits en föreställning om att resor till andra ”mindre utvecklade” länder kunnat likställas med resor i tiden: genom att undersöka folk som befinner sig på tidigare stadier av utvecklingen har man tyckt sig kunna lära sig något om sitt eget förflutna.³¹

27 Ehrenpreis, s. 3.

28 Göran Börge beskriver sina förberedelser inför sin resa till Rumänien: ”Väl hemma bredde jag ut kartor, plockade fram tidningsklipp och började läsa de rumänska berättare jag fann något av. Jag såg en serie rumänska filmer. De var inte märkvärdiga, men de flesta av dem utövade samma egendomligt starka lockelse som de andra skärvorna i min Rumänien-bild.” Börge, Göran: *In i Rumänien*. En annorlunda reseskildring, Kristianstad 1973, s. 17.

29 Se t.ex. Ehrenpreis, s. 15; Mörne, s. 265; Sommelius, Torgny: *Jugoslavien u.p.a.*, Stockholm 1955, s. 149; Sandgren, s. 26.

30 Sommelius, Torgny, s. 18.

31 Jfr. Todorova, s. 62f.

Balkan kom att betraktas som Europas utomhus belägna ”Volksmuseum”.³² Även i böcker skrivna på 1990-talet märks denna Balkans roll som Europas etnografiska museum, som t.ex. hos Hellstam:

Mannen såg ut som en ”riktig” bosnier, med pösiga byxor, väst och fez.³³

Hellstams resor är gjorda i början på 1970-talet och anmärkningen pekar tydligt på vad hon gärna vill se i det främmande landet. Det som hon och andra berättare alltsedan Jensen i mycket hög grad uppskattar är tradition och folklöre. Hellstam beskriver folkdanser, folksånger och folkdräkter och försöker sig även på att förklara skillnader mellan de olika etniska gruppernas muntliga kultur.

Det är museiföremål frusna i sina historiska ögonblick och det som upplevs som ovanligt besökaren vill se, inte framsteg:

Förutom kraftverket såg vi nya fabriker, skolor och moderna bostadshus och i samma grad som de glädde Branko gjorde de oss modstulna. Framstegen, vilka i stort sett är likadana överallt där de förekommer, är oftast tråkiga. Det är bara roligt att visa dem, inte att vara tvungen att se dem.³⁴

De moderna höghusen i städerna beskrivs som ”sterila”³⁵, som ”lådarkitektur”³⁶, ”lika ointressanta som alla dylika bostadsmaskiner världen över”.³⁷ Västerlänningar behöver inte resa till Balkan för att se det moderna – det finns ju hemma ännu bättre. Det som åstundas är en historisk bild där det moderna upplevs som störande:

Det är inte så att jag är besviken; nej, det är bara kombinationen med det moderna stadslivet som är så störande. Man lär känna en plats från en bild, det är ett lösryckt monument, en byggnad eller en stadsdel, och man väntar sig att hela staden skall vara sådan: orientalistisk och pittoresk.³⁸

Samtidigt som det moderna förskjuts är klagomål på avsaknaden av ”civilisationens” bekvämligheter ständigt närvarande: bullarna är sega, teet vattnigt, badrummen förfärligt ohygieniska.³⁹

Ett annat viktigt skäl för det stora intresset för Europas oroliga hörn är förstås politiken. Författare av reseskildringar vill ofta bidra till debatten i hemlandet om det politiska läget på Balkan. I förordet till *Kors och halvmåne* förklarar Jensen sina motiv till utgivning:

De små reseskisserna vilja endast gälla för hvad de äro: en historiskt och litterärt bildad tourists själfupplevelser och personliga iakttagelser af karaktäristiska företeelser, som i sin lilla mån kanske kunna bidra till att klargöra ”den makedoniska frågan”.⁴⁰

Hösten 1915 och våren 1916 reste Jensen av liknande skäl återigen till Balkan:

32 Ibidem, s. 63.

33 Hellstam, s. 90.

34 Tikkanen, Henrik: *Med bil och barn i Jugoslavien*, Helsingfors 1961, s. 78.

35 Ibidem, s. 27.

36 Ibidem, s. 76.

37 Sandgren, s. 16f.

38 Hellstam, s. 77.

39 Klagomål är återkommande i reseskildringar och fanns redan i Fortis 1770-tals *Resor till Dalmatien* som har anmärkningar kring mjölkprodukter som även om de smakade bra kanske ändå kunde vara renare. Fortis, Alberto: *Viaggio in Dalmazia*, Del I, (Venedig 1774), München 1974, s. 62.

40 Jensen, *Kors och halvmåne*, förordet.

Ehuru dessa resor i främsta rummet hade litteraturhistoriska syften, gävo de mig naturligtvis även rikliga tillfällen att studera den slaviska världen under världskriget ur politiska synpunkter.⁴¹

Politiska bevelsgrunder har även i fortsättningen varit mycket viktiga: efter andra världskriget reste man till Östeuropa för att på nära håll bekanta sig med kommunismen och till Jugoslavien för att lära känna dess speciella mellanväg. På 1990-talet användes återigen rese-skildringar som ett led i den inhemska debatten om kriget i det forna Jugoslavien. Kriget ledde också till att gamla reseskildringar dammades av och publicerades på nytt för att de plötsligt fått en ny historisk dimension:

Sprängningen av den gamla turkiska bron i Mostar var den startsignal som talade om för mig att tiden var inne för att berätta för en större publik vad jag såg och upplevde under mina strövtåg i dåvarande Jugoslavien. Bron, ett av den europeiska byggnadskonstens mästerverk, hade varit en symbol för fredlig samexistens mellan folk av olika nationell tillhörighet och för den självklara närvaron av det förflutna.⁴²

Reseskildringar med sin förkärlek för frusna historiska bilder har blivit ett sätt att bevara ett stycke Balkanhistoria.

De äldre reseskildringarna: kolonialismen

I de äldre reseskildringarna dröjer fortfarande kolonialismens alla spår kvar. På 1930-talets Korfu har Håkan Mörne ”en slavinna som heter Maria”⁴³

Maria kysser mig på handen. Hon tackar för överbliven kålsoppa, ty vi ha henne inte i kosten. Jag känner mig generad, men drar inte handen tillbaka, för jag är rädd att rubba hennes livsåskådning.⁴⁴

Mörne beskriver mötet mellan ”en modern människa” och folk på Balkan som en Schillersk skillnad mellan civilisation och natur:

Och när vi komma i beröring med folk i något avlägset hörn i Europa eller i annan del av världen, människor som varken haft lust eller kraft att ställa det så bekvämt för sig, då känna vi genast medömkan eller förakt, ovetande att dessa kanske äro lyckligare än vi själva, att de finna sin glädje i helt andra ting.⁴⁵

Att framhäva avsaknaden av ”lust” och ”kraft” som enda anledningar till att människor på Balkan inte gjort det ”mer bekvämt för sig” visar närmast på ett minimum av förståelse för vilka krafter som står bakom de västerländska kolonialmakternas välstånd, men Mörne vill framför allt se fördelar med ett liv i samspel med naturen:

Här försöker ingen betvinga naturen. Människorna njuta de frukter den någorlunda frivilligt ger ifrån sig. De böja sig för naturen som fordom för gudarna, fiska inte när det blåser, arbeta inte på jorden när det regnar. Och kommer sjukdom och död på besök, ta de emot dessa gäster med undergiven resignation.⁴⁶

41 Jensen, Alfred: *Slaverna och världskriget. Reseminnen och intryck från Karpaterna till Balkan 1915–16*, Stockholm 1916, s. 5.

42 Hellstam, s. 6.

43 Mörne, s. 16.

44 Ibidem, s. 15.

45 Ibidem, s. 18f.

46 Ibidem, s. 21.

Just ön Korfu hade under en kort period varit en del av det brittiska imperiet och det finns en blandning av beundran och förundran hos Mörne när han i kulinariska termer berättar om öns val att låta införliva sig med Grekland:

Det vittnar dock om en viss självkänsla att jonerna år 1864 efter enhälligt parlamentsbeslut tackade för kalasmaten och fordrade öarnas införlivande med Grekland, fast man inte gärna kunde vänta annat än spartansk soppa i utbyte.⁴⁷

Ett liknande fördomsexempel ger Jensen i *Slaverna och världskriget* från 1916 när han i tyskarnas ockupation av Belgrad ser en rad fördelar för staden:

Även i Belgrad ha dock tyskarna visat sin förmåga att bygga upp ruinerna av det förstörda, och jag betraktar det rent av som en lycka för landet och huvudstaden, att centralmakternas trupper provisoriskt fingo ta hand om det hårt prövade och vilseförda folket. Det var en svår tuktan, men den bör vara hälsosam. Det hygieniska tillståndet är redan avgjort bättre och den allra värsta nöden avhjälpt. [...] Ordningen och snyggheten har kanske aldrig varit större i Belgrad än nu.⁴⁸

Trots sådana exempel varnar Todorova för en kolonialistisk läsning av Balkanskildringarna och användning av beteckningen ”halvkolonial” när man talar om dem: det går inte att direkt tillämpa de metoder från den postkoloniala forskningen om attityder till länder utanför Europa på europeiska förhållningssätt till områden inuti Europa även om dessa under flera sekel haft provinsial status.⁴⁹

Homo balcanicus

Ett stående inslag i reseskildringar från Balkan är berättaren som sätter sig ned på en järnvägsstation eller någon gågata och betraktar den brokiga skara människor som flanerar förbi. Syftet med sådana grepp är att åskådliggöra Balkans etniska mångfald som ter sig särskilt anmärkningsvärd om resenären kommer från det betydligt mer homogena Norden:

De överallt närvarande zigenarna, klädda i den vanliga kombinationen ärvda kläder och trasor, kavajerna alltid flera nummer för stora. Svartmuskiga bönder från södern, med vit kalott eller fez på huvudet; mängder av soldater; eleganta damer på stilettklackar, med pråliga halsband och högt upptuperad frisy; bosniska bönder, lätta att känna igen på sina dubbelspetsiga yllemössor, släpande stora säckar under armen; två välklädda kvinnor med var sin jättesäck på axeln.⁵⁰

Ehrenpreis bild av människor på Balkan från år 1926 är långt ifrån smickrande:

Man befinner sig plötsligt mitt i ett vimmel av sällsamma, skrikande, gestikulerande, köpslående, bråkiga människor. Det är något överspant i deras beteende, de äro alltför högljudda, alltför hastiga, alltför ivriga. Varje ord är laddat av lidelse, som om det gällde livet. På samma gång är det något oäkta och teatraliskt över dem, man vore frestad att säga: de äro människor med sminkade själar. Främmande, osannolika gestalter dyka upp från olika

47 Ibidem, s. 22.

48 Jensen: *Slaverna och världskriget*, s. 179f.

49 Todorova, s. 38f: “But the real question is [...] whether the methodological contribution of subaltern and postcolonial studies (as developed for India and expanded and refined for Africa and Latin America) can be meaningfully applied to the Balkans. In a word, is it possible to successfully “provincialize Europe” when speaking about the Balkans, to use the jargon for epistemologically emancipating non-European societies? To me, this is impossible, since the Balkans are Europe, are part of Europe, although, admittedly, for the past several centuries its provincial part of territory.”

50 Hellstam, s. 38.

håll: låg panna, själlös blick, utstående öron, tjock underläpp.⁵¹

”Den levantinska människotypen” hos Ehrenpreis är en produkt av Balkans geostrategiska position och dess historia:

Den levantinska människotypen, som befolkar områdena mellan Balkan och Medelhavet, är verkligen, i psykologisk och social mening, en ”vacklande gestalt”: en blandning av öster- och västerländskt; mångspråkig, förslagen, ytlig, opålitlig, materialistisk och framför allt traditionslös. Det förefaller, som om denna traditionslöshet vore källan till levantinernas intellektuella och i viss mån även moraliska undermålighet; de äro liksom föräldralösa, tvungna att börja allt på nytt, hänvisade till sin egen fattigdom eller till smulor, som falla från främmande bord. [...] Dessa människor äro i andlig mening hemlösa; de äro ej längre orientaler och ännu icke européer. De ha icke frigjort sig från Österlandets laster och icke lärt sig något från Västerlandets dygder.⁵²

Ehrenpreis inställning är typisk för den rasism som funnits i Europa fram till Andra världskriget. I denna ideologi betraktades rasblandningen som värre än någonting annat. Hans bok som 1928 översattes till engelska användes i USA som propagandaslagträ mot immigration från slaviska länder.⁵³ Dylka extrema åsikter förekom inte under efterkrigstiden.

Att Balkan tolkas som en halvutvecklad och halvciviliserad plats blir tydligt i framställningen av lokalbefolkningen som ofta upplevs som infantil. Mörne antecknar:

Ett kanderat apelsinskal eller ett syltat plommon bereder här en fullvuxen samma glädje som karamellen skänker våra barn.⁵⁴

* * *

I långa stunder kunde hon betrakta arbetet med barnlig förtjusning.⁵⁵

Liknande beskrivningar återkommer även på 1960-talet hos Sandgren, fast denna gång är infantiliseringen starkt förbunden med det kommunistiska styret:

Man tycks vara barnligare här. Som om man tillhörde en familj vars överhuvud styr det hela med en auktoritet och en godhet som inte kan diskuteras, och som ingen egentligen har lust att diskutera. Man känner en sorts barnlig trivsel genom att vara beroende på detta sätt – det individuella handlandet har befriats från en väldig tyngd av ansvar.⁵⁶

[...] människorna här är glada på ett barnligt sätt.⁵⁷

Rana Kabbani och andra forskare har undersökt hur europeiska resenärer sexualiserar Orienten och omformar den till egna sexuella fantasier.⁵⁸ Upplevelsen av Balkan skiljer sig i detta avseende markant från skildringar av Orienten: medan de metaforer som används i beskrivningen av Orienten är feminina, skildras Balkan uteslutande i maskulina termer.⁵⁹ Denna manlighet anses alltid ha samma egenskaper: “[...] the standard balkan male is uncivilized,

51 Ehrenpreis, s. 4.

52 Ibidem, s. 4f.

53 Se: Todorova, s. 126.

54 Mörne, s. 12.

55 Ibidem, s. 19.

56 Sandgren, s. 125f.

57 Ibidem, s. 133f.

58 Kabbani, Rana: *Europe's Myths of Orient*, Bloomington 1986.

59 Jfr. Todorova, s. 14f.

primitive, crude, cruel, and, without exception, disheveled.”⁶⁰ Förhållningen till denna primitiva maskulinitet pendlar hos de manliga resenärerna från öppet förakt till en hänförelse med närmast homosexuella övertoner.

Som ledare över snöfjällen på Rila-bergen hade Alfred Jensen ”den 25-årige Georgi, f.d. soldat, en stor, stark pojke med öppna anletsdrag och ben som timmerstockar”.⁶¹ Den långa vägen genom den djupa snön och ansträngningen gjorde att berättaren måste hålla sin ledare i handen. Efter ytterligare några timmar blir Jensen lyrisk:

Vi gingo hand i hand, Georgi och jag – han var den käcke brudgummen och jag den skygga, något motsträfvigt spjånande bruden! Jag vågade ej släppa denna hand, ty den förenade mig med lifvet, med mänskligheten.⁶²

[---]

Jag visste, att vi gingo vid brädden af bråddjup, men jag följde oförfäradt, med fatalistiskt tro på Georgi. Ja, den handen, den handen! Jag smekte den, då vi äntligen voro på det torra och sågo ett ljus glimma fram i mörkret. Det var från en bykrog vid foten af Rila.

Denna hyllning till maskuliniteten på Balkan är en hyllning till det primitiva, naturnära och oförfalskade, en tribut till 1900-talets ädle vilde. Balkans kvinnor skildras i något mildare termer. Ett återkommande ämne är beskrivningen av Balkans unga kvinnor vilkas skönhet genomgående prisas.

Bakom järnridån

Efter andra världskriget fick Balkan en ny form av det Andra: kommunismen. Ordet Balkan började nu användas mindre och mindre: kommunismen gjorde uppdelningen i ett Öst- och ett Västeuropa väsentligare. Som icke-kommunistiska länder skilde sig Grekland och Turkiet från övriga Balkanländer. Men det fanns även nyanseringar av länder med kommunistiskt styre. Rumänernas egensinne i förhållande till Sovjetunionen och de övriga blockstaterna ledde till att landet särskilt uppmärksammades i Västeuropa.⁶³ Tack vare sin balansgång mellan Öst och Väst fick även Jugoslavien en särskild plats. Tito som person fascinerade flera reseskildrare: såväl Alvar Alsterdal, chefredaktör för tidningen *Arbetet* som Klas Bergman, journalist på *Dagens Nyheter*, ägnar i sina böcker var sitt kapitel åt Tito.⁶⁴ Jugoslavien jämförs här med andra länder i Östblocket, inte med andra länder på Balkanhalvön som helhet.

År 1961 tryckte Gustav Sandgren *Sköna landet Annorlunda* som beskriver två resor till Jugoslavien. Den första resan omfattar Slovenien, Kroatien och Bosnien, den andra bara de första två republikerna. Det som är annorlunda i det sköna landet som helhet är givetvis dess politiska system.⁶⁵ Därför finner man det Andra direkt efter att ha passerat den jugoslaviska gränsen.

Ordet Balkan används inte ofta i skildringen och när det gör det är det reserverat till Bosnien – Mostar och Sarajevo – med dess moskéer och turkiskt arv. Balkan likställs med islam

60 Ibidem, s. 14.

61 Jensen: *Kors och halfmåne*, s. 48.

62 Ibidem, s. 51.

63 Se t.ex. Börge.

64 Alsterdal, Alvar: *Resa i Öst och Väst*, Malmö 1960, s. 65–71; Bergman, Klas: *Tredje bordet från höger – över gränser i Östeuropa*, Helsingborg 1981, s. 145–170.

65 Sandgren, s. 8: ”Då ljusnade det. Vi var i ett annat land, ett land med ett annat politiskt klimat och tunneln hade liksom varnat oss. Sagt oss: Det här är annorlunda. Ibland kan det ju vara skönt att komma ut i landet Annorlunda, när man sitter fast i det vanliga beteendemönstret i Europas turistländer.”

och därför räknas t.ex. Slovenien inte dit.⁶⁶ Sandgren finner Sarajevo ”ännu mera mohammedanskt än Mostar”.⁶⁷

Befolkningen är här ännu mera svartmuskig och orientaliskt mystisk. Antalet personer som bara lufsar omkring i gator och gränder, sitter i portar eller står i gathörn och glor var betydligt större än vad vi sett någonstans förut.⁶⁸

Helt orientalisk är ännu i dag det mohammedanska basarkvarteret, som heter Basçarsija. Här sitter fortfarande hantverkarna med korslagda ben i sina små verkstäder, halvvägs ute eller helt ute på gatan och utför de delikataste arbeten i metall, i läder och tyg. Utoparna som säljer förtiger inte att de har världens förnämsta varor till världens lägsta priser – här är ljud, färger, former – allt det som vi tror är orienten. Och eftersom det inte ens har gått hundra år sedan den siste paschan eller vesiren styrde och ställde här, så förstår man att Sarajevos själ ännu endast tveksamt hör till västerlandet.⁶⁹

Sarajevo och Balkan skildras återigen som varken öst eller väst:

Den stora, allmänna fienden långt nere i folkmedvetandet tycks vara tiden – man måste få tiden att gå utan att försöka uträtta något nämnvärt. I den verkliga orienten, som ligger mycket längre bort, har man ju lyckats med att aldrig uträtta det minsta under årtusenden och det är små förändringar av denna levnadskonst man upplever i Sarajevo. Och här känner man hur man som västeuropé är plågad av ett behov att åstadkomma något och plötsligt börjar man förstå att denna nervösa handlingslust kan betraktas även från den utsiktspunkten att det är ett ont som ska besestras. Den officiella regimen är helt västerländsk, den är ivrig att få in sina undersåtar i helt andra och mera produktiva tankegångar än de islamitiska.⁷⁰

I förhållande till islam är alltså även det kommunistiska styret västerländskt. Den speciella jugoslaviska formen av kommunism finner Sandgren på samma gång motbjudande och tilldragande. Det politiska klimatet i Sverige, neutraliteten och socialdemokrati möjliggjorde något som är svårt att finna i reseskildringar av andra länder i Väst: vissa positiva hållningar mot kommunismen, framför allt mot kommunismen i Jugoslavien, men även i andra länder. Särskild anmärkningsvärd ter sig idag Börjes slutkommentarer om kommunismen i Rumänien:

Det råder ingen tvekan om att den kommunistiska regimen är den bästa Rumänien någonsin haft. Den har tagit itu med nära nog alla fundamentala problem och har löst eller är på väg att lösa en lång rad av dem. Inga av de negativa drag som finns att notera kan över-skyla detta faktum.⁷¹

Den positiva bilden har emellertid även sin motpol. Samtidigt som man uppskattar vissa sidor av titoismen är man noga med att påpeka att den frihet som rådde i Jugoslavien inte var obegränsad: regimkritikern Đilas öde och de politiska fångarna nämns ofta, medan Alsterdal kallar Tito för diktator och förknippar hans lyxliv med Orientens närhet.⁷²

66 Sandgren, s. 117: ”Maten var god och påminde om Österrike, liksom mycket annat här i norra Slowenien. Även folket har samma sirlighet och glättighet som på andra sidan gränsen.”

67 Ibidem, s. 82.

68 Ibidem, s. 83f.

69 Ibidem, s. 84.

70 Ibidem, s. 87f.

71 Börje, s. 280f.

72 Alsterdal, s. 69: ”Vi är rätt nära Orienten här; det är ganska naturligt att en härskare omger sig med en påkostad ram”.

Att kommunismen över huvud taget fått fäste i Jugoslavien förklarar Sandgren med slavernas historia och deras medfödda egenskaper. Det kollektiva Öst ställs mot det individuella Väst:

Liksom i Ryssland har kommunismen här funnit mycket som underlättat dess anammande – urgamla seder och känslorörelser hos det sydslaviska folket har liksom förberett den nya regimen och bekräftat dess inre tendenser. Det verkar som den kollektivistiska strukturen hos samhället är något naturligt för de äkta slaverna med deras fastrotade släktkänsla och grupp-kännande. [...] Vid varje förändring är det *det helas* intresse som först dryftas – individen har ingen rätt emot kollektivet.⁷³

Under samma period – 1960- och 1970-talen ökade antal gästarbetare från Balkan markant i Norden. En jämförelse mellan deras upplevelser av landsbytet och den nordiska resenärens uppmärksammades bl.a. i Göran Schildts 1976 skrivna förord till *Dianas ö*.

Ibland, framför allt i kontakt med större nationer, finner man en viss gemenskap just små nationer emellan. Detta saknas förstås helt i reseskildringar från de andra större västeuropeiska länderna. Gustav Sandgren skildrar svenskt midsommarfirande i Dalmatien:

Vad var det för underliga sedvänjor som skulle demonstreras? Från Indien? Från Egypten kanske – Nasser är ju på besök hos Tito. Jaså, från Schweden! Jaja, sie sind ja immer noch Barbaren und Lappen!⁷⁴

1990-talet

Berlinmurens fall ledde till stora förändringar på Europas mentala karta. Plötsligt kunde man upptäcka att det som tidigare varit Östeuropa faktiskt bestått av ett antal vitt skilda nationella kulturer, något som de forna östeuropéerna inte varit sena att påpeka själva. En ny uppdelning av det forna Östblocket utkristalliserades: Centraleuropa (eller Östra Centraleuropa) och Sydosteuropa.⁷⁵ Balkanländerna samlades alltså ånyo i samma grupp, fast denna gång valdes ett mer neutralt namn. Gränsen mellan de båda grupperna sammanföll ganska bra med den gamla uppdelningen i den katolska och den ortodoxa kulturella sfären och gick, som alltid, tvärs över forna Jugoslavien. Detta innebär att resenärernas känsla av att ha kommit till en helt främmande plats inte längre inträffar när man passerat Sloveniens gräns utan något senare, i Bosnien eller i Serbien.

Redan för Hellstam som 1998 alltså skildrar sina resor från 70-talets början ter sig Slovenien mycket närmare än något annat land på Balkan:

Slovenien har aldrig varit ockuperat av turkarna eller varit något lydstat, något som har bidragit till att prägla slovenernas nationella egenart och förklarar något av skillnaden från resten av Jugoslavien. Slovenerna är katoliker, bra organiserade, reserverade, arbetsglada och välmående – kort sagt ganska germanska till kynnet.⁷⁶

Då slovenier innehar de egenskaper som författaren upplever som norm påverkas även deras etnicitet: de är inte vanliga slaver, de har germanska drag. Om det Andra har goda egenskaper är det alltså genom inflytande och övertagande, inte genom sig själv. Slovenier är slaver, men genom germanisering är de ”förbättrade”.

73 Sandgren, s. 41.

74 Sandgren, s. 122.

75 Jfr. Todorova, s. 140.

76 Hellstam, s. 11.

Zagreb tillhör Centraleuropa, ett begrepp som faktiskt flitigt började användas redan efter Titos död 1980.⁷⁷ Dubrovnik och Dalmatien skiljer sig också helt från resten av Jugoslavien⁷⁸, medan Belgrad fortfarande befinner sig på Balkan:

Planet, en liten leksak där man steg in genom ”magen”, avgick klockan 7.30 och tog bara 35 minuter till Belgrad. Vi avlämnades på JATs kontor mitt i staden, så jag fick inte uppleva ankomsten till det verkliga Balkan så som det kan te sig på en järnvägsstation.

Detta verkliga Balkan uppenbarade sig dock så snart man såg sig omkring på gatan. Första mötet med det kyrilliska alfabetet gav också besked om att vi nu inte befann oss i Centraleuropa längre.⁷⁹

Det är inte längre islams inflytande som avgränsar det Andra. Efter Jugoslaviens kollaps är det istället Serbien och ortodoxin som fått denna stämpel. Att Hellstam skriver efter Jugoslaviens sammanbrott är tydligt markerat i texten och i förordet berättar hon om att det var just 1990-talets händelser som förmådde henne att utge sina anteckningar.

Antalet texter från 1900-talets sista decennium och deras mångfald kräver ett betydligt större arbete och behandlas därför inte här. Med 1990-talets krig i det forna Jugoslavien återuppstod nämligen gamla balkanismer. Händelserna förklarades gärna med myter, gamla skrönor och uråldriga sagor. Ett faktum som av förståeliga skäl irriterat det forna Jugoslaviens grannar är den ihärdiga tendensen att skildra kriget i det forna Jugoslavien som ett balkankrig trots att kriget geografiskt varit betydligt mer begränsat. Sören Sommelius ”Mot kriget” är i detta avseende inget undantag: ”Krig utbröt åter på Balkan”, skriver han.⁸⁰ Det uppseendeväckande med att ”Balkan” börjat likställas med ”Jugoslavien” är att just Jugoslavien varit det land som några årtionden tidigare räknats bort. Balkaniseringen av det sköna landet Annorlunda ledde till att myten om den barbariska regionen Annorlunda blåstes upp på nytt.

77 Bergman, s. 212: ”Zagreb är idag en vacker centraleuropeisk stad [...]”; Hellstam, s. 21: ”Jag tog in på Gradska Kavana, ett typiskt centraleuropeiskt musikkafé”.

78 Hellstam, s. 62.

79 Ibidem, s. 22. Se också Bergman, s. 216.

80 Sommelius, Sören: *Mot kriget*, Stockholm 1994, s. 7.

Referenser

- Alsterdal, Alvar: *Resa i Öst och Väst*, Malmö 1960.
- Bassnett, Susan: *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Oxford – Cambridge, Massachusetts 1993.
- Bergman, Klas: *Tredje bordet från höger – över gränser i Östeuropa*, Helsingborg 1981.
- Börge, Göran: *In i Rumänien. En annorlunda reseskildring*, Kristianstad 1973.
- Ehrenpreis, Marcus: *Österlandets själ. Upplevelser och tankar*, Stockholm 1926.
- Fortis, Alberto: *Bref om Morlackerna*, Göteborg 1792.
- Fleming, K.E.: "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography", *American Historical Review*, October 2000, s. 1218–1233.
- Fortis, Alberto: *Viaggio in Dalmazia, Del I, (Venedig 1774)*, München 1974.
- Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The imperialism of the imagination*, New Haven 1998.
- Hellstam, Dagmar: *Strövtåg i det forna Jugoslavien*, Lund 1998.
- Jensen, Alfred: *Kors och halfmåne. Reseskisser från den europeiska orienten*, Stockholm 1911.
- Jensen, Alfred: *Slaverna och världskriget. Reseminnen och intryck från Karpaterna till Balkan 1915–16*, Stockholm 1916.
- Kabbani, Rana: *Europe's Myths of Orient*, Bloomington 1986.
- Kaplan, Robert: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York 1994.
- Mörne, Håkan: *Vackra, vilda Balkan!*, Helsingfors 1935.
- Runeberg, Johan Ludvig: *Samlade skrifter*, band 3: "Större episka dikter", Stockholm 1870.
- Said, Edward W: *Orientalism*, New York 1978.
- Sandgren, Gustav: *Sköna landet Annorlunda. Resor i Jugoslavien*, Stockholm 1961.
- Schildt Göran: *Dianas ö, Södertälje* 1977.
- Sommelius, Sören: *Mot kriget*, Stockholm 1994.
- Sommelius, Torgny: *Jugoslavien u.p.a*, Stockholm 1955.
- Tikkanen, Henrik: *Med bil och barn i Jugoslavien*, Helsingfors 1961.
- Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, New York Oxford 1997.
- Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, s. Stanford 1994.